

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ի. Ն. Մ. Ա. Ս

Գ. Ռ. ԶԱՀՈՒԿՑԱՆ

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

Շուրջ վեց տասնամյակ վաղ առավոտից մինչև ուշ երեկո, միայն ամենաանհրաժեշտ ընդմիջումներով, նա աշխատեց հանուն հայագիտության, հանուն լեզվաբանության, հանուն հայոց լեզվի ուսումնասիրության՝ կատարելով այնքան գործ, որքան հազիվ թե ի վիճակի լինի կատարելու որևէ այլ անձնավորություն։ Եվ այս բոլորը մասնագիտական ամենաբարձր որակավորումով, ամենաբժախնդիր ճշգրտությամբ, վիրտուոզության հասնող նրբությամբ։ Ամենաբազմակողմանի գիտելիքներ, բազմաթիվ լեզուների իմացություն, զարմանալի խորաթափանցություն, մանրուքներն իմաստավորելու կարողություն, գիտության նորույթների նկատմամբ ամենօրյա կենդանի հետաքրքրություն, իր գործին անսահման նվիրվածություն, աննահանջ և անղիջում նպատակասլացություն, բարձր սկզբունքայնություն, անսպառ եռանդ, անհանգիստ ու սրպտող միտք, ամենաբարդ երևույթները պարզ ու հստակ ներկայացնելու բնատուր ձիրք, աշխատասիրություն, անհավատարի աշխատասիրություն, ամեն ինչ հաղթահարող աշխատասիրություն,— այսպիսին էր Աճառյան գիտնականը։ Անսպառ բարություն և մարդասիրություն, զգայուն սիրտ և բարյացակամություն, լայնախոհ՝ հայրենասիրություն, բնական պարզություն և համեստություն, հումորի երբեք չթուլացող զգացում և կենսուրախություն, բոլոր իրավիճակներում իր մարդկային արժանիքները պահպանելու կարողություն, մերձավորների նկատմամբ ծայրահեղ հոգատարու-

* 2. Աճառյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հանդիսավոր նիստում կարգաթված զեկուցման տեքստը։ Տպվում է որոշ փոփոխություններով։

թյուն, աշակերտներին իր բոլոր գիտելիքները մինչև վերջ նվիրաբերելու և բոլորին օգնելու պատրաստակամություն,— այսպիսին էր Աճառյան մարդը:

Հրաշյա Հակոբի Աճառյանը ծնվել է 1876 թ. մարտի 7-ին (նոր տոմարով՝ 20-ին), Կոստանդնուպոլսում, արհեստավորի ընտանիքում: Դեռ մանուկ հասակից նա ցուցաբերում է լեզուների նկատմամբ արտակարգ հակում, որի զարգացմանը նպաստում էր Պոլսի բազմալեզվյան միջավայրը: 1885—1889 թթ. Աճառյանը սովորում է Սամաթիայի թաղական դպրոցում, ապա Պոլսի կենտրոնական վարժարանում, որը ավարտում է 1893 թ.: Երկու տարի պաշտոնավարելուց հետո՝ 1895 թ. նա մեկնում է Փարիզ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Այստեղ սովորում է Սորբոնի համալսարանում՝ աշակերտելով նշանավոր լեզվաբան-հայագետ Անտուան Մեյիին: 1898 թ. Ստրասբուրգում լսում է նաև խոշոր հայագետ Հայրիխ Հյուբշմանի դասախոսությունները: Բարձրագույն ուսումն ավարտելուց հետո լեզվաբանական անհրաժեշտ գիտելիքներով զինված Աճառյանը մեկնում է Հայաստան՝ հայրենի երկրին ծառայելու: Էջմիածնում նա սկսում է իր բազմամյա ուսուցչական գործունեությունը՝ հետագայում աշխատելով Շուշիում, նոր Բայազետում, նոր Նախիջևանում, Թեհրանում, Թավրիզում: 1923 թ. հրավիրվում է Երևանի պետական համալսարան՝ աշխատելով այնտեղ մինչև կյանքի վերջը, դասավանդելով ընդհանուր լեզվաբանական, հայագիտական և արևելագիտական առարկաներ: Արևելյան լեզուների և գրականության բաժնի հիմնադրումից հետո, 1940 թվականից սկսած նա եղել է արևելյան բանասիրության ամբիոնի վարիչ:

Հ. Աճառյանը 1897 թ. դարձել է Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ, 1937 թ.՝ Չեխոսլովակիայի արևելագիտական ինստիտուտի գիտական բաժնի թղթակից-անդամ, 1943 թ.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ:

Հ. Աճառյանի գիտական վաստակն ամփոփված է ավելի քան երկու հարյուր դիտական աշխատություններում, որոնք լույս են տեսել հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, ռուսերեն լեզուներով: Չկա հայերենի ուսումնասիրության գրեթե ոչ մի բնագավառ, որտեղ Հ. Աճառյանն իր խոսքն ասած չլինի: Նա հայոց լեզվի պատմության, հայ բարբառագիտության, հայոց լեզվի փորձառական հնչյունաբանության գիտաճյուղերի հիմնադիրն է: Անգնահատելի է նրա վաստակը հայ բառարանագրության, հայերենի

ստուգաբանության, հայ անձնանունների ուսումնասիրության, հայ-
յերենի համեմատական և պատմական քերականության, հայերենի
տիպարանական-զուգահեռական հետազոտության և բազմաթիվ այլ
բնագավառներում: Աճառյանը իր ավանդն է մուծել հայ ժողովրդի-
նրա մշակույթի, նրա գրականության, հայ գաղթավայրերի պատ-
մության, հայ բանասիրության հարցերի ուսումնասիրության մեջ:
Աճառյանը ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության խոշոր
մասնագետ է, նշանավոր արևելագետ, լազերեն լեզվի առաջին
ուսումնասիրողներից մեկը:

Փոքր-ինչ ավելի հանգամանորեն կանգ առնենք նրա լեզվաբա-
նական-հայերենագիտական գործունեության ամենից ավելի կարե-
վոր բնագավառների վրա:

2. Աճառյանի ընդհանուր լեզվաբանական հայացքները ձև-
վորվել են այսպես կոչված սոցիոլոգիական ուղղության ազդեցու-
թյան տակ: Այդ հայացքների ձևավորման մեջ հատուկ դեր է խա-
ղացել Անտուան Մեյն, որի լեզվաբանական դավանանքը, լեզ-
վաբանների միահամուռ կարծիքով, գոյություն ունեցող ուղղու-
թյունների մեջ ամենից ավելի է մոտ մարքսիստական լեզվաբանու-
թյանը: Լեզվի հասարակական բնույթի ըմբռնումը, լեզվական տար-
բերակների հասարակական պայմանավորվածության դրույթը, լեզ-
վի նկատմամբ պատմական հայեցակետը, տարբրային մատերիա-
լիզմը հիմք էին տալիս, առանց երկընտրանքի դժվարության, հա-
րելու լեզվի այն ըմբռնմանը, որ զարգացվում է սովետական իրա-
կանության մեջ: Սկսելով համեմատաբար մոտ ելակետից և սե-
փական ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա համոզվե-
լով լեզվի հետևողական հասարակական-պատմական ըմբռնման
ճշմարտության մեջ՝ Աճառյանն անվերապահորեն հարեց հայ գիտ-
նականների առաջավոր մասին, առանց խախտելու իր համոզ-
մունքների անաղարտությունը, առանց տուրք տալու լեզվի հասա-
րակական ըմբռնման գոհհկացման փորձերին:

Կասկած չի կարող լինել, որ Աճառյանի աշխատությունների
թագն ու պսակը նրա հոյակապ «Հայերեն արմատական բառա-
րանն» է՝ ամփոփված յոթ ստվար հատորներում: Այդ բառարանի
վրա նա աշխատել է շուրջ քառասուն տարի: Այստեղ ի մի են բերված
այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք նրա ժամանակ հայտնի էին
հայ հին և միջնադարյան մատենագրության մեջ հանդիպող շուրջ
տասնմեկ հազար արմատների վերաբերյալ: Աճառյանը տալիս է
ոչ միայն դրանց բացատրությունը, քերականական ձևերի հնա-

գույն վկայությունները, ձեռագրական տարբերակները, ածանցյալ ձևերը և ամենից ավելի հավանական ստուգաբանությունները, ինչպես ընդունված է ուրիշ լեզուների ստուգաբանական բառարաններում, այլև ստուգաբանությունների սպառիչ պատմությունը, գլխաբառերի՝ հայերենի երեսուն բարբառներում ընդունված ձևերը և այն լեզուների իրողությունները, որոնք հայերենից փոխառություններ են կատարել: Այսպիսի ընդարձակ ծրագրով կազմված ստուգաբանական բառարան ուրիշ լեզուները չունեն: Եթե սրան ավելացնենք, որ հազար վեց հարյուրից ավելի ստուգաբանությունների հեղինակը ինքը Աճառյանն է, ապա պարզ կլինի այն հսկայական աշխատանքը, որ նա ներդրել է այդ բառարանի կազմման մեջ: Պատահական չէ, որ դեռևս ձեռագիր վիճակում ծանոթանալով բառարանին՝ Ն. Յա. Մառը 1907 թ. գրում էր. «Պ. Աճառյանի աշխատությունը, իմ կարծիքով, երբ այն տպագրվի, խոշոր երևույթ կլինի հայոց լեզվի վերաբերյալ լեզվաբանական գրականության մեջ որպես արժեքավոր տեղեկատու, որի նմանը չկա ոչ միայն հայկական, այլև եվրոպական գիտական գրականության մեջ»: 1926—1935 թթ. Հ. Աճառյանը կարողացավ իրականացնել աշխատության ապակետիպ հրատարակությունը: Եվ առաջիններից մեկը արձագանքեց Ա. Մեյնի՝ իր գրախոսականում դրելով հետևյալը. «Ոչ մի լեզվի համար չկա այսքան ճոխ, այսքան կատարյալ ստուգաբանական բառարան: Հպարտ եմ, որ ունեցել եմ պ. Աճառյանին երկար տարիներ իմ աշակերտների թվում. նա մեկն է նրանցից, որոնք պատիվ են բերում այն դպրոցին, որից անցել են»: Ցանկանք, որ Երևանի պետական համալսարանը ավարտին հասցնի բառարանի տպարանային հրատարակությունը: Ինչպես հայտնի է, լեզվի ֆառապաշարի պատմության ուսումնասիրությունը չի սպառվում միայն հասարակ անունների ստուգաբանական քննությամբ: Ժողովրդի, նրա մշակույթի ու քաղաքակրթության պատմության հարցերի լուծման համար էական նշանակություն ունի հատուկ անունների (այսպես կոչված, օնոմաստիկայի) ուսումնասիրությունը: Աճառյանի անհանգիստ միտքը, հայոց լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու ձգտումը չէին կարող չհանդեպնել նրան օնոմաստիկական ծավալուն հետազոտությունների: Օնոմաստիկայի երկու հիմնական շերտերից անձնանունները (անթրոպոնիմիկան) և տեղանունները (տոպոնիմիկան) վաղուց ի վեր գտնվել են նրա ուշադրության կենտրոնում: Սակայն նա կարողացավ ամբողջացնել միայն անձնա-

նունների հավաքման, նրանց պատմա-բանասիրական քննության և ստուգաբանության աշխատանքը: Տեղանունների հավաքման աշխատանքը կիսատ մնաց. շուրջ հազար հինգ հարյուր քարտ ընդգրկող տեղանունների հավաքածուն այդպես էլ չամբողջացավ:

«Հայոց անձնանունների բառարանի» կազմման աշխատանքը Աճառյանը ձեռնարկել է 1910 թ., նոր նախիջևանում: 1923 թ. նա վերսկսում է աշխատանքը, իսկ 1942 թվականից գրեթե լիովին նվիրվում բառարանի լրացմանն ու ամբողջականացմանը: 1944—1947 թթ. լինելով Աճառյանի ասպիրանտը՝ նա ակնատես էի այն տաժանելի աշխատանքին, որ նա տանում էր բառարանի վրա: Աճառյանի բժախնդրությունը՝ ոչ մի բան բաց չթողնելու նրա ձգտումը, ծայրահեղության էր հասնում. 1944 թ. վերջերին ունկնալով սրտի նոպա՝ Աճառյանն ստիպված էր ժամանակավորապես դադարեցնել աշխատանքը. նա հանձնարարեց է. Աղայանին քաղել մատենագիրներից մեկի անձնանունները. սակայն Աճառյանն այն անձնավորությունը չէր, որ կարողանար որևէ մեկին այս տեսակետից լիովին վստահել: Ապաքինվելուց անմիջապես հետո նա վերանայեց Աղայանի կատարածը և հայտարարեց, որ վերջինս երկու անձնանուն բաց է թողել...

«Հայոց անձնանունների բառարանն» ընդգրկում է հինգ ստվար հատորներ, որոնք լույս են տեսել 1942—1962 թթ.: Այստեղ ընդգրկված են հայերի մեջ հին ժամանակներից մինչև 1500 թ. գործածական անձնանունները՝ քաղված բոլոր մատչելի աղբյուրներից. 1500 թվականից հետո գործածված անձնանունները նույն մանրամասնությամբ չեն մշակված: Բառարանը պարունակում է անձնանունները կրողների վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ, բանասիրական նշումներ և ստուգաբանական տեղեկություններ: Իր տեսակի մեջ այս բառարանը ևս եզակի երևույթ է՝ կարևոր ոչ միայն լեզվաբանական, այլև պատմական ու բանասիրական առումներով:

«Հայերեն արմատական բառարանի» բառագիտական նյութի պատմական յուրատեսակ մշակումն է Հ. Աճառյանի երկհատոր «Հայոց լեզվի պատմությունը» (1940—1951 թթ.): Այս աշխատության ընդհանուր հասկանալու համար պետք է նկատի առնել այն յուրահատուկ մոտեցումը, որ նա ուներ լեզվի պատմության գիտակարգի խնդիրներին ու նպատակներին: Այդ գիտակարգից նա հանում էր այն բոլորը, ինչ կազմում է պատմական քերականության և պատմական հնչյունաբանության ուսումնասիրության ա-

ուարկան, և լոկ համառոտակի անդրադառնում այն հարցերին, որոնք վերաբերում են պատմական բարբառագիտությանը: Այսպիսով, լեզվի պատմության, որպես լեզվաբանական գիտակարգի, խնդիրը նա համարում էր լեզվի, այսպես կոչված, «արտաքին» փաստերի և բառապաշարի ուսումնասիրությունը: Սա արվում էր, մանավանդ, այն պատճառով, որ այդ «արտաքին» փաստերը անմիջական արտացոլում են գտնում բառապաշարի մեջ: Ժողովրդի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային պատմությունը, նրա կյանքը, տարածական տարբերակվածությունը, գիտելիքների շրջանակն ու սրա փոփոխությունները, — այս բոլորը կարելի է բացահայտել բառապաշարի համակողմանի ուսումնասիրության միջոցով: Եվ Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ ուշադրությունը կենտրոնացնում է բառապաշարի կազմավորման պատմական ուղիների վրա:

Աշխատության առաջին հատորում, հենվելով հատկապես Մեյլի տվյալների վրա, Աճառյանը պարզում է հայերենի դիրքը հնդեվրոպական լեզուների շրջանում, դասդասում հայերենի ժառանգած հնդեվրոպական բառապաշարը և դրա հիման վրա տալիս նախահայերի քաղաքակրթության ուրվագիծը: Սրանից հետո նա հանգամանորեն քննում է հայերի՝ ուրիշ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները և բնութագրում այն բոլոր ազդեցությունները, որ հայերենը կրել է այդ լեզուներից նախագրային շրջանում:

«Հայոց լեզվի պատմության» երկրորդ հատորը նվիրված է հայոց լեզվի հատկապես գրավոր շրջանի պատմությանը: Վիսյասանական հատվածների քննության հիման վրա հայերենի նախագրաբարյան վիճակի վերաբերյալ որոշ եզրակացություններ անելուց հետո Աճառյանն անցնում է գրաբարի, միջին հայերենի և աշխարհաբարի կազմավորման հետ կապված հարցերի քննությանը, խոսում 5-րդ դարի բարբառների մասին, տալիս 5-րդ դարից սկսած հայերենի կրած ազդեցությունների պատկերը:

Հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության հարցերի հանգամանալից քննությունն ու վերլուծությունը բացահայտում են այնպիսի կողմեր, որոնք մինչ այդ չէին արժանացել հայագետների ուշադրությանը: Իզուր չէ, որ Աճառյանը «Հայոց լեզվի պատմությունը» համարում էր իր ամենից ավելի մշակված աշխատությունը:

«Հայոց լեզվի պատմության» խնդիրների ու նպատակների մասին ասածից պարզ է դառնում ձևականորեն քերականություն

հայոց լեզվի» բազմահատոր աշխատության նպատակադրումը: Եթե առաջինը ներկայացնում էր հայոց լեզվի «արտաքին» փաստերի և բառապաշարի պատմությունը, ապա երկրորդը, ըստ Աճառյանի մտահղացման, պետք է տար հայոց լեզվի հնչյունական ու քերականական կառուցվածքների զարգացման պատկերը և հայ բարբառների հնչյունական ու քերականական առանձնահատկությունների ընդհանուր ուրվագիծը՝ զուգադրական և համեմատական վերլուծության հիման վրա: Հայերենի փաստերի զուգադրությունը հինգ հարյուր վաթսուներկու լեզուների համապատասխան փաստերի հետ ինքնանպատակ չէ. այն հնարավորություն է տալիս բացահայտելու հայերենի առանձնահատկությունները, գծելու հայերենի տիպաբանական բնութագիրը: Հայերենի համեմատությունը ցեղակից լեզուների հետ պարզում է նրա կազմավորման ընթացքը և զարգացման յուրահատկությունները: Սրանից հետո Աճառյանն անցնում է իր բուն խնդրի իրականացմանը՝ տալով հայերենի հնչյունական և քերականական կառուցվածքների պատմությունը՝ ըստ նրա տարբեր վիճակների (զրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար և հայ բարբառներ):

Վիճակատար քերականություն հայոց լեզվի» աշխատությունը նախատեսված է եղել տասը հատորով, բայց Աճառյանը չի կարողացել դրել վերջին երեք հատորները («Շարահյուսություն», «Բառաքնություն» և «Իմաստաբանություն»)՝ թողնելով միայն անմշակ նյութեր: Առաջին յոթ հատորներից մեկը լույս է տեսել հեղինակի կենդանության օրոք՝ 1952 թ., մյուս հատորները լույս են տեսել ետմահու, և ողջ հրատարակությունն ավարտվել է 1971 թ.: Այն հանգամանքը, որ Աճառյանը հնարավորություն չի ունեցել վերջնականապես ստուգելու իր բերած փաստերը և ամբողջացնելու աշխատությունը, ցավոք սրտի, խանգարել է վերջինիս բարձրանալու «Հայերեն արմատական բառարանի» աստիճանին, բայց այս վիճակով էլ աշխատությունը մնում է եզակի երևույթ և դեռ շատ երկար տարիներ պետք է կարևոր հենակետ լինի հայոց լեզվի ուսումնասիրության համար:

Կա մի բնագույվառ, որտեղ կատարվող աշխատանքը Աճառյանին՝ ուղեկցել է աշակերտական հասակից մինչև մահը: Այդ բնագավառը հայ բարբառագիտությունն է: Ինչի՞ վրա էլ որ աշխատելիս լիներ, որտե՞ղ էլ որ գտնվեր, ո՞ւմ հետ էլ որ հանդիպեր, հայ բարբառների վերաբերյալ նյութեր հավաքելու միտքը երբեք չէր թողնում նրան: Եվ արդյունքը լինում են 1909 թ. ֆրանսերեն հրա-

տարակված «Հայ բարբառների դասակարգումը», որի հայերեն վերամշակված տարբերակը լույս է տեսնում 1911 թ., «Հայերեն գավառական բառարանը», որ հրատարակվում է 1913 թ.՝ պարունակելով շուրջ հրեսուն հազար բարբառային բառ, առանձին բարբառների նվիրված բազմաթիվ ուսումնասիրությունները, «Հայերեն արմատական բառարանում» և «Լիակատար քերականության» մեջ զետեղված բարբառագիտական նյութերը:

«Հայ բարբառների դասակարգումը» ներկայացվել է Սորբոնի համալսարանին որպես դիսերտացիա: Այստեղ Հ. Աճառյանը առաջին անգամ փորձում է տալ հայ բարբառների՝ միայն լեզվաբանական չափանիշների վրա հիմնվող դասակարգումը՝ ըստ ձևաբանական մի այնպիսի կարևոր հատկանիշի, ինչպիսին ներկայի կազմությունն է՝ տարբերելով երեք ճյուղ և առանձնացնելով երեսունմեկ բարբառ: Այս դասակարգումը հիմք է տալիս հետագա խորացված ուսումնասիրություններին:

«Հայերեն գավառական բառարանը» լրացնում է «Հայերեն արմատական բառարանի» տվյալները հայերենի բառապաշարի վերաբերյալ: Սա հնարավորություն է տալիս հայոց լեզվի պատմահամեմատական ուսումնասիրության մեջ ներքաշելու բարբառների ընձեռած հսկայական նյութը և նոր եզրակացությունների հանգելու հայերենի՝ հնդեվրոպական լեզվախմբի մեջ գրաված տեղի վերաբերյալ:

Սկսելով Ասլանբեկի, Սուչավայի, Ղարաբաղի և Վանի բարբառներին նվիրված ոչ ծավալուն աշխատություններից՝ Աճառյանը հետադառնում մշակում է բարբառների մենագրական ուսումնասիրության իր յուրահատուկ եղանակը և մեկը մյուսի հտեկց լույս ընծայում Մարաղայի, Աղուլիսի, Նոր Ջուղայի, Նոր Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Համշենի, Աուտիալի, Պուսի, Վանի բարբառների ծավալուն նկարագրությունները: Ձեռագիր վիճակում նա թողել է նաև Կիլիկիայի և Սվեգիայի բարբառներին նվիրված մենագրություններ:

Ծթե վերևում հիշատակված աշխատություններին միացնենք «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» (1902), «Ս. Մեսրոպի և գրերու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը» (1907), «Եվրոպական փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» (1951) աշխատությունները, «Հայերեն նոր բառեր» և «Հայկականք» շարքերը, Վազիրենին նվիրված աշխատությունը, «Հայոց գրերը» (1928, 1968), մի շարք վայրերի ձեռագրացուցակները, Հ. Մանանդյանի հետ կազմած «Հայոց նոր վկաները» «Պատմու-

թյուն հայոց նոր դրականության» աշխատության երեք պրակները, «Արևմտահայ դրական դեմքերը», «Ճաճկահայոց հարցի պատմությունը», հայ ժողովրդի, հայ մշակույթի, հայ դրականության, հայոց լեզվի ղանաղան հարցերին նվիրված բաղմաթիվ հոդվածները, մեծաքանակ բանասիրական նշումները, դրախոսականները, տարբեր լեզուներից կատարած թարգմանությունները, դեռևս անտիպ աշխատությունների պատկառելի քանակը, ապա պարզ կլինի այն ղարմանքը, որ ղգում է Աճառյանի ժառանգությանը ծանոթացող ամեն մի անձնավորություն: Մասամբ էլ սրանով է բացատրվում գիտնականի համար որոշ ղափով անսովոր այն ժողովրդականությունը, որ վայելում էր Աճառյանը իր կենդանության օրոք: Կային ժողովրդականության նաև ուրիշ պատճառներ՝ հանրագիտական բաղմակողմանի գիտելիքները, բաղմամյա ուսուցչական և դասախոսական աշխատանքը, մարդամոտ վարվելակերպը, պարզությունն ու կենսուրախությունը, ամենաբարդ հասկացությունները պարզ վերարտադրելու կարողությունը:

Հ. Աճառյանի մեծությունը հատկապես այն բանի մեջ է, որ նա, ի մի բերելով մինչև ինքը կատարված հայերենագիտական աշխատանքի արդյունքները, մեծապես նպաստեց հայոց լեզվի հետագա ավելի խորացված ուսումնասիրությանը: Ամենից ավելի լավ ուսումնասիրված բնագավառներից մեկում՝ համեմատական քերականության մեջ, Աճառյանի աշխատություններից հետո և նրանց հրատարակությանը ղուգընթաց լայն ասպարեղ բացվեց հայերենի արեալային կապերի, նոր հայտնագործված հնգեվրոպական լեզուների հետ հայերենի ունեցած առնչությունների, հայերենի բառապաշարի իմաստաբանական-տիպաբանական վերլուծության, երևույթների բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրությունը պարզելու ուղղությամբ, տարբերակվեցին հայերենի հնգեվրոպական բառապաշարի հիմնական և կողմնակի ղերտեր և այլն, և այլն: Բարբառագիտության մեջ խորացվեց ձևաբանական դասակարգումը, տրվեցին ձևաբանական-տիպաբանական և հնչյունաբանական դասակարգումներ, առաջ քաշվեց բաղմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքը, հայտնագործվեցին և ուսումնասիրվեցին նոր բարբառներ, ավելի ճշտվեց բարբառների փոխհարաբերության պատկերը, ձեռնարկվեց հայ բարբառագիտական ատլասի կաղմման աշխատանքը և այլն, և այլն: Որպես օրինակ ղնտրված այս երկու բնագավառները ցույց են տալիս, թե որքան նոր խնդիրներ է առաջ քաշել և որքան անելիքներ ունի հայերենագիտու-

թյունը: Եվ ով որ ձեռնարկում է այդ բնագավառում որևէ աշխատանք, չի կարող անցնել այնպիսի մի հսկայի կողքով, ինչպիսին Աճառյանն է:

2. Աճառյանը եղավ մեր առաջին իսկական մասնագետ-լեզվաբանը, որ նշանավորեց հայագիտության զարգացման մի ամբողջ շրջան, ի մի բերեց վարկորագույն աշխատանքների արդյունքները, բաց արեց ուսումնասիրության նոր ասպարեզներ, մեծ չափով նպաստեց հայագիտության հետագա առաջընթացին: Եվ նայելով Աճառյանի մահից հետո անցած մոտ քառորդ դարի արդյունքներին՝ մենք տեսնում ենք, որ այդ մեծ մարդու փառքը չի խամրել. իրենց առաջընթացի ճանապարհին հայ լեզվաբաններն զգում են նրա ներկայությունը, լսում նրա քաջալերական խոսքը: Ամենայն իրավամբ մենք կարող ենք ասել՝ քանի ապրում է մարդկությունը, կապրի լեզուն ուսումնասիրող գիտությունը, քանի ապրում է լեզվաբանությունը, կապրի հայերենագիտությունը, քանի ապրում է հայերենագիտությունը, կապրի Աճառյանը: